

A kötetet záró tanulmány (*Közöségi emlékezet a történelmi időben*) az emlékezet tudásközvetítő és identitásformáló szerepét tárgyalja. A patriarchális társadalmakban az emlékezet a tudás átörökítésének volt az eszköze. Az emlékezetnek ez a képessége a közösségi identitásképzésnek is fontos elemévé vált. A szerző szerint korunk emlékezési „ritusai” a közösségi identitásképzésnek és -keresésnek a megnyilvánulási formái, az identitás újjáteremtésének az eszközei azáltal, hogy az emlékező közösség kapcsolatba lép a kollektív öntudatot formáló történelmi múltjával.

Ha a kötet jelentőségét szeretnénk értékelni, akkor mindenekelőtt a források elemzésének a módszertanát kell megemlítenünk. Oláh Sándor a mikrotörténetírás segítségével ugyanis olyan új eredményeket, ismeretanyagot hozott be az erdélyi magyar társadalomkutatásba, amelyek eddig teljesen ismeretlenek voltak. Teljesen új szempontú vizsgálódása arra inti a korszak tanulmányozásával foglalkozó

kutatókat, hogy az emberi magatartásoknak és tapasztalatoknak, illetve közösségi viszonyoknak a megismerése nélkül a történelmi múltról alkotott megismerésünk sok esetben hiányos, elnagyolt képet mutathat.

A szerző érdemei között, a szakirodalom ismerete mellett, meg kell említenünk azt az éles elemzői képességet is, amely a források vizsgálata rendjén minden egyes alkalommal megmutatkozik. Ugyancsak a kutató erényei közé sorolható a tanulmányozott téma iránti magas fokú empátia, alázat, nem utolsósorban pedig a tárgyalt téma kibontásának, bemutatásának a módszere.

Azok számára, akik választ szeretnének kapni arra a kérdésre, hogy miért is nevezik a huszadik századot az emberiség legrosszabb évszázadának, vagy el szeretnének mélyülni ennek a korszaknak az árnyaltabb, tárgyilagosabb megismerésében, Oláh Sándor könyve elolvasandó alapmunkának számít.

Pál János

Enyedi György prédikációi, 1. (67–99. beszéd) 2. Kolozsvári Kódex, Marosvásárhelyi Kódex, Sárospataki Kódex, Conciones vetustissimae. S. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta Lovas Borbála, Budapest, 2016, MTA-ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház. 450.

Nem csupán hiánypótló, de a kora újkori magyar nyelvű kegyességi- és prédikációirodalommal foglalkozó szakma számára alapvető és új kutatási irányokat meghatározó kiadványt ve-

hetünk kezünkbe Lovas Borbálának köszönhetően, aki az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport munkatársaként egyszerre tudományos és élvezhe-

tő formában adta közre Enyedi György (1555–1597) bonyolult szöveggyűjteménnyel és filológiai kihívásokkal terhelt beszédgyűjteményének harmadik részét, egy tervezett teljes körű kritikai kiadás-sorozat első köteteként.

A vállalkozás vitathatatlan érdeme, hogy a kivételes filológusként, a 20. századi bibliatudományok eredményeit is megelőlegező egzegétaként és a Dávid Ferenc halála utáni megosztott unitárius egyház egységes teológiai leltémenyeseként is megszólalni tudó püspök prédikációit mintegy 320 év után először közli nyomtatásban, eleget téve a régi magyar irodalommal foglalkozók szakmai fórumain és konferenciákon rendre előkerülő számonkérésnek, miszerint minden beható szövegvizsgálatot filológiai munkálatokkal és a nehezen hozzáférhető szövegek közzétételével kell megalapozni. Lovas Borbála esetében Enyedi prédikációinak feltárása, kontextusba helyezése és tudományos vizsgálata párhuzamosan zajlik, ám ez a párhuzamosság egyáltalán nem magától értetődő, ha tudatosítjuk, hogy Báthory István 1572-es cenzúrarendeletétől kezdve az unitárius irodalom néhány munkától eltekintve kéziratosságba kényszerült, és a református fejedelmek Bethlen Gáboron keresztül I. Rákóczi *dési complanatió*jáig mindent meg is tettek annak érdekében, hogy ez így maradjon. Ennek következtében a prédikációirodalom szempontjából csupán Dávid Ferenc 1569-es kötete és Enye-

dinek mára elveszett, 1592-es Hunyadi Demeter felett tartott halotti beszéde látott napvilágot nyomtatásban. A szerge di munkacsoportnak köszönhetően a kézirat os anyagról ugyan rendelkezünk katalógussal, azonban a nagyrészt Kolozsváron és Marosvásárhe lyen található kötetek szisztematikus és akkurátus rendszerezése a mai napig várat magára, így a kutatóknak egy egy munka feltárása és kontextusba ágyazása már önmagában is tetemes időt és erőfeszítést igényel. Enyedi néhány beszédét már Horváth Cyrill, Kanyaró Ferenc, illetve Boros György is közölte a 20. század elején. Később Balázs Mihály és Káldos János szerkesztésében jelent meg kilenc beszéd az *Enyedi György válogatott művei* című 1997-es kiadványban. Hubert Gabriella 2004-es *A régi magyar gyülekezeti ének* című könyvében szintén közöl egy beszédet, és Szelestei Nagy László is megjelentetett egyet a 2005-ös *Régi magyar prédikációk, 16–18. század* című szöveggyűjteményében. A szerkezeti egységeket átfogóan bemutató, teljességre törekvő és a szerkesztői szándékot is figyelembe vevő kritikai jegyzetekkel ellátott kiadás azonban még nem készült, így a tematikai és strukturális elemzések sem valósulhattak meg a szélesebb kutatóközönség számára. Lovas Borbála azonban lehetővé teszi, hogy az újabb kora újkori prédikációirodalomról átfogó képet adó kutatás figyelme immár az unitárius felekezetre is kiterjedjen, és az alap-

vetően nyomtatott irodalmat vizsgáló szakma a kéziratok irodalom felé forduljon. Főként mivel Enyedi beszédei a korszak egyik leggazdagabb prédikációs korpuszát képezik, mely méltán mérhető Pázmány Péter, Bornemisza Péter, Telegdi Miklós vagy Káldi György gyűjteményeihez.

A kötetet egy visszafogott előszó nyitja, melyben a közreadó lényegre törően összegzi eddigi példás alapos-sággal végzett filológiai kutatásának eredményeit a tetemes szöveganyag rendezésével kapcsolatban, ugyanis az 1592 és 1597 között keletkezett 214 beszédből 130, a variánsokkal együtt 204 prédikáció másolatát huszonegy 16–17. századi kódex őrizte meg, melyek közül csupán tíz magyar nyelvű maradt ránk. E tíz kötet átfedéseket is tartalmazó anyaga szolgál a kiadás alapjául. Mindez jól érzékelteti a munkák korabeli népszerűségét is. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Enyedi vagy egy későbbi redaktor a beszédeket hét, egyenként 33 munkát tartalmazó *triacas*-ba és azzal párhuzamosan futó *centuriák*-ba rendezte, mely utóbbi a $3 \times 33 + 1$ -es számszimbolikán alapuló képlet érvényesítésével jöhetett létre. A hat teljes és egy töredékes *triacas* nem a zárt 33-as kompozíción, hanem annak ciklikus ismétlődésén alapul, mely egyedi invenciót mutat a kora újkori prédikációs gyűjtemények körében. A vizsgálatok és a szövegkiadás párhuzamosságát érzékelteti, hogy jelen kötet a 2. Kolozsvári Kódex (Ms.U. 737/2)

anyaga alapján az első *triacas* munkáiként került volna kiadásra, ám Lovas Borbála a híres *Explicationes...* 1619–20-as magyar fordításának egyik prédikációkra történő hivatkozása alapján megállapította, hogy az a harmadik *triacas* anyagát tartalmazza, így több, az eddigi szakirodalomban felmerülő kérdés és ellentmondás is megválaszolásra került. Az immár újrarendezett szerkezetet és a beszédek hagyományozódását pedig egy roppant tömör, mégis érzékletes táblázat tárja elénk. (14.). E sorozat első kötete tehát a 2. Kolozsvári Kódex (1664, Torockó), a Sárospataki Kódex (17. század közepe), a Marosvásárhelyi Kódex (17. század második fele, Sinfalva, Tordatúr, Kide) és a kolozsvári *Conciones vetustissimae* (Ms.U. 262, 1642–1659) alapján Enyedi 67–99. számú beszédeit tartalmazza, melyek 1593 decembere és 1594. július 7-e között keletkeztek. A szövegek változatai ugyan felállítható *stemma* híján egyenrangúak, Lovas a közlés során mégis sérültebbnek tekintti azon prédikációkat, melyek egyes, más szerzők munkáját is tartalmazó kötetekben maradtak fenn, míg jobban megőrzöttek azokat, amelyek olyan kódexekben maradtak fenn, ahol Enyedi prédikációi egy csoportban szerepelnek.

A kiadás további érdeme egy egyseges közlésrendszer és átírási alapelv kidolgozása, mely egyfelől figyelembe veszi és épít az eddigi prédikációs és egyházi irodalommal foglalkozók

megfontolásaira és szövegkiadásaiak tanulságaira, másfelől tisztában van azal, hogy azokat nem lehet maradéktalanul alkalmazni egy olyan szerzőtől származó szerkesztett gyűjteményre, „melyet majd száz éven keresztül másoltak és használtak az unitárius gyülekezet tagjai.” (21.). Mivel autográf példány nem maradt fenn a munkákból, így a betűhű közlést elveti, ellenben visszalép a teljes modernizálástól, és meghagyja a másolók korszakának nyelvjárási és helyesírási jellegzetességeit. A fonetikai optimalizálással, ejtéstükröztető modernizálással és a központozás mai helyesíráshoz való igazításával egy jól olvasható, rendkívül erős és dinamikus szöveget kapunk, melyben a kritikai modulok (a másolók tollhibáinak és javításainak lábjegyzetben való nyomon követése, a hivatkozott antik szerzők és idézetek azonosítása és jegyzetben való közlése) elsősorban a szakma számára szolgálnak támpontul, ám a kötetet laikus olvasó is bátran kézbe veheti. Megértési nehézségei biztosan nem támadnak, mivel a latin citátumok és szófordulatok végjegyzetbeli fordításain felül szójegyzéket is tartalmaz a kiadvány. A végjegyzet minden esetben magában foglal egy adatlapot, mely a beszéd elhangzásának egyházi évben való időpontját vagy a kapcsolódó ünnepet, a keletkezés és elhangzás lehetséges datálását és a beszéd másolásának vagy azutáni elhangzásának lehetséges idejét adja meg, illetve a beszéd már meg-

lévő, modern kiadásának bibliográfiai adatait. Szintén hasznos a bibliai személy- és helységnevek modern, átírási és kéziratban szereplő alakjainak táblázatos közlése. Az eredményesebb használatot szolgálja a névmutató és a bibliai helyek mutatója is. Természetesen nem hiányozhatnak a betűhív mutatványok és a kódexek borítóiról készült felvételek, melyek minden bizonnyal azok elrettentésére szolgálnak, akiknek kételyei merülnének fel a szövegek modernizálásának helyénvalóságával kapcsolatban. Ebből a szempontból az átírási alapelvek meghatározása módszertanilag inspiratív lehet más kiadások számára is, mivel rámutat, hogy egy egységes szakmai konszenzuson alapuló átírási javaslat nem feltétlenül alkalmazható mindenhol, így a különféle szöveghagyományok esetében egyedi megoldásokat kell érvényesíteni a szöveg legsokoldalúbb tanulmányozása érdekében.

A prédikációk közlésénél előbb mindig megkapjuk annak szerkezetben elfoglalt és a *triacas*beli számát, illetve a közlés alapjául szolgáló kódex rövidítését. A bibliai textus minden esetben kurziválva olvasható, a locsokat pedig még a hibás megjelölés esetén is betű szerinti átírásban kapjuk, ám kapcsos zárójelben annak mai és javított hivatkozásai egyaránt szerepelnek. A kódex oldalszámait szintén kapcsos zárójelben követhetjük nyomon. A kiadványt tipográfiailag színesíti, és igazán megnyerővé teszi, hogy a

kéziratok széljegyzeteivel, számozásaival és margináliáival a kéziratéhoz hasonló oldaljegyzetekként találkozunk. A kiadás végén feltüntetett szójegyzéken felül esetenként kapcsos zárójelben is megkapjuk egy-egy kifejezés értelmét. A párhuzamos szövegek közlésénél a szövegrészek jól elkülönítve, bekezdésenként váltakoznak. Míg a főszöveg közepén helyezkedik el, a kevésbé megbízható forrás jobbra igazított, a kettő között pedig nagyobb sortávolság jelzi a határokat. Így a párhuzamos helyek könnyebben követhetőek, mintha lábjegyzetben szerepelnének.

Hogy Enyedi jelen kötetben kiadott beszédei sokrétű kutatási lehetőséget hordoznak, az nem kétséges, ám célratoró, személyhez szóló, erős és dinamikus stílusa – a kiadás modernizálásának hála – a laikus olvasók érdeklődésére is számot tarthat, mi több, a munkák jól szerkesztettsége, tagolása, a hasonlatok és példázatok kezelése talán még a lelkészek számára is inspiráló lehet. Enyedi beszédeiben éppúgy megtaláljuk a bűnöket feddő, erkölcsös életre és penitenciára intő, illetve a morális értéket hangsúlyozó részleteket, mint a dogmatikai tanítást és a „háromságos” ellenfelek tételeinek megcáfolását. Enyedi szemében a prédikátor Isten szőlőjének gazdája, és miként a kapálás a gyomot és a tövist kitisztítja, „az gané pedig megszírosítja az földet, azért az Isten szőlejében munkálkodó vincellér illik, hogy az tövisset

kivágja, mely úgy leszen, ha az vétkekről megfeddi az embereket. Második tisztí az, hogy megkövérítse, zsírossá tegye őket, mely úgy leszen meg, ha az Istennek igaz tudományával legelteti őket.” (175.) Ám a tanító és a gyülekezet viszonya nem mindig felhőtlen, „mert mikor az tanítók kezdnek körüllünk kapálni, azaz az vétkekről megfeddnek és tövistet irtogatnak ki belöllünk, avagy az hogy megharagszunk s azt mondjuk, ám kipurdikálla, ám reám szólla, csúfolkodunk velle, bezzeg jól vagyon, úgymond, az prédikátoroknak dolgok, az kire megharagosznak, csak hamar kipurdikálják, megállják bosszújokat.” (176.) A penitenciára és megtérésre Enyedi legérzékletesebb érve Isten bűnök miatti büntetése, melyben fő eszköze a török: „Sok esztendőől fogva az Isten közönséges ostorul bocsátá az keresztyénségre és hazánkra bűneinkért az török nemzetet, mellyel könnyen bosszút állatott mürajtunk, és az mü atyáinkon. [...] Bizony, most sem érdemljük, hogy ez sanyarú ostort röllünk elvegye, mert nem jobbulunk meg, de sőt inkább napról napra nevedik köztünk az istentelenség minden rendeken, mind udvarbeli szolgák, mind közrenden valók, mind nemesség s mind nemtelenek, mind falubeli s mind városbeli község közt. Kiért félo, hogy az Isten nemhogy ez mostani nyavalyából szabadítana meg, de sokkal nagyobb csapást ne bocsásson reánk.” (169.) A török pusztítás kapcsán pedig Jeruzsálem romlásának párhuzama

idéződik fel, mikor „*az templommal együtt az Jeruzsálemnek is böcsülleti elveszett, de az helyett minden istenfelő város, falu méltán Jeruzsálemnek neveztetetik. Mennyi keresztyén városokat tött penig az török kőrákásokban? [...] Holott annakokáért mü és az mü atyánkfiái Istennek örökségei vagyunk, az török penig pogány, és az minemü keserűségek lött régen az zsidóknak, mürajtunk azok puntról puntra [!] [a. m. pontról pontra] betöltenék az törökök miatt.*” (320–321.) Emellett azonban igazi gyülekezetépítőhöz híven Enyedinek a tévelygőkkel és bűnösökkel szembeni toleranciája is megmutatkozik: „*Igen nagy gondunknak és vigyázásunknak kell lenni egyebeknek hasznára és megmaradására, úgyanyyira, hogy jobb az gonoszt is megtartani, hogy együtt vélle az jó is megmaradjon, hogynem mint az gonoszt úgy elveszteni, hogy az jó is vélle együtt elveszen. Azért ha szinte látjuk, hogy valaki gonosz is, de engedelmességgel legyünk hozzá, mert így az igazságnak ismeretire hozhatjuk és megmaradásának okai leszünk.*” (219.) E megfontolás izgalmas párhuzama, hogy Németalföldön az 1618-as dordrecht zsinat utáni időkben megszilárdult remonstráns egyház vezetői is ehhez hasonlóan érvelnek majd egy multikonfessionális állam megteremtéséért, melyben a kisebb felekezetek létjogát annak félelme adja, hogy esetleges elnyomásukkal Krisztus tényleges igazsága is elpusztul, hiszen csakis Isten

tudhatja, melyik az igaz egyház. Az isteni igazság és akarat azonban Enyedi szerint igazolható olyan fundamentáliák alapján, melyek minden felekezetben fellelhetőek: „*Az Istennek akaratja sok dologban igen világos, mint minden vallású keresztyének, mind pópások, lutheránusok, kálvinisták, anapabtisták egy szóval hirdetik és vallják, hogy Isten azt akarja, hogy ne részegeskedjél, ne rágalmazz, ne paráználkodjál. Azért nyilván vagyom, hogy ez Isten akaratja, mert mindnyájan egy nyelvvel vallják.*” (243.)

A prédikációk *Explicationes...*-szel kapcsolatos párhuzamai a műfaji transzformáció iránt érdeklődő kutatások számára is terepet kínálnak. Lehetőség adódik továbbá a beszédek Enyedi egzegetikájáról tett legújabb megállapítások fényében való megvaltatására is. Vajon bibliamagyarázó módszerei mennyiben érvényesülnek, és hogyan működnek a kegyességi irodalom esetében? Tartható-e a *sola scriptura* elvén felfutott *sensus litteralis* következetes és szigorú érvényesítése, mely az allegorézist a legkisebb szintre csökkenti? A bibliafilológiai és fordításkritikai megfontolások jelenlétére már a hivatkozásokból is lehet következtetni, melyek között Beza *Annotationes...*-e és Erasmus *Adagiorum chiliades*-e, illetve *Opera omnia...*-ja is helyet kap. Többször kitér arra, hogy a *Vulgata* fordítása hamis (pl.: 299.), de a Sárospataki Kódexben töredékesen fennmaradt, helyenként az *Explica-*

tiones...-szel párhuzamosan futó, így az alapján kiegészíthető 93. beszéd Beza, Erasmus és Ammonius *In porphyrii Isagogen...* munkája alapján emendálja a Jn 8,58 („...mielőtt Ábrahám lett volna, én vagyok.”) görög textusának latin fordítását, melyért szabadkozik is a hallgatóság előtt: „Az kik penig írást nem tudnak, ne bánják, ha szokáson kívül idegen nyelven kell itt szóllanom”. Ha Enyedi is tartotta a közönség értelméhez való alkalmazkodás protestáns követelményét, a latin és görög szövegrészek alapján nem mindennapi hallgatóság lehetett jelen. Mindenesetre fejtegetése végén egyértelmű konklúziót találunk: „Mert szolecizmus, barbarizmus ez: *antequam fieret ego sum; Minekelötte lenne, én vagyok. Mert így kellett volna mondani ezt: *Antequam fieret, ego eram. Vagy fui [...]* Nem jó penig az Szentírásban szolecizmust csinálni, mikor elkerülhetjük. Ha azért *grammatice [a. m. nyelvtan szerint, helyesen]* szóllathatod az Istennek fiát, mit gyalázod azzal, hogy csak szólni sem tudott?” (278–279.)*

Mielőtt bárkit elrettentenék az előbbi részlettel, le kell szögezzem, Enyedi szövegeit nem a tudományos, bibliakritikai fejtegetések uralják, a történelmi példázatok és az elmés, sokszor a mai fül számára már szórakoztató fordulatok és képzettársítások élvezhetővé és gördülékennyé teszik a munkáit. A hamisan és rágalmakat szóló szájról például így beszél: „Mint

az kéz arra való, hogy fogjunk véle, nemhogy rajta járjunk, de azért némely emberek rajta járnak, az lábokat egyenesen feltartják, azonképpen azért az nyelv is természet szerént teremtetett azvégre, hogy jót mondjon, áldást, és az Urat magasztalja, áldja véle, és felebarátjának használjon véle. De minthogy az ember ura az ő tagjainak, oda viheti az nyelvét, az ki neki természeti ellen vagyon, ahova akarja, és gonoszt, átkot mondhat véle”. (87.) A házasságban való békétlenség türéseire pedig egyetemes érvényű bölcsességgel int, buzdít és vigasztal egyszerre, hiszen a házasság azzal jár, amivel: „Mert akárhol is, akárkivel is nem élhet az ember bosszúság és tülés nélkül, főképpen az kivel szüntelen együtt vagyon”. (91.)

Összességében tehát a kiadás legfőbb érdeme, hogy a modern kutatás által régóta elhanyagolt unitárius prédikációirodalom egy szeletét a szélesebb szakmai közönség számára is elérhetővé tette, így remélhetőleg a Lovas Borbála által megkezdett, számos eredményt felmutató vizsgálatokba mások is bekapcsolódnak, és a szövegek a széleskörű, több szempontú elemzések útján tovább gazdagítják a 16–17. századi kegyességi és prédikációs irodalomról kialakított képünket. Emellett bátran ajánlom minden olvasó számára, aki érdeklődik a régi magyar kultúra erős nyelvű, karakteres szövegei iránt.

Túri Tamás